

10.

Na kraju ovog prikaza želim istaći da ta knjiga kao kolektivni rad 24 autora predstavlja neobično vrijedno djelo i značajan doprinos seriji monografija gradova Jugoslavije, koje se postepeno javljaju i koje će svakako biti izrađene u budućem razdoblju. Monografija o Beogradu direktan je poticaj drugim gradovima da pristupe takvom radu, koji tek nakon višegodišnjih napora može uroditi plodom, i za čiju je izradu potrebna suradnja raznorodnih stručnjaka.

Monografiju o Beogradu pisali su veoma poznati naučni i kulturni radnici Beograda, koji su s gradom rasli i razvijali se, pa ona uz informacioni karakter ima i studijski. Šteta je jedino što takvo izdanje nema naučni aparat, jer bi bilješke — koliko god u ovoj etapi opterećivale knjigu i poskupljivale njenu izradu — mnogo više vrijedile pri izradi slijedećih izdanja knjige, u vrijeme kada ni sami autori, a kamoli oni koji će u budućnosti nastaviti njihovo djelo težeći boljitku, neće znati odakle je neki podatak uzet ili na temelju kojih izvora je tabela sastavljena.

No i ovako, suradnjom stručnjaka različitih profila i struka dobili smo jedinstvenu monografiju, sadržajnu i bogato opremljenu slikovnim materijalom, pa zahvaljujemo inicijatoru koji je pokrenuo izradu te monografije i podržao njenu realizaciju.

Mira Kolar-Dimitrijević

*ATIF PURIVATRA, Jugoslavenska muslimanska organizacija
u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.
Sarajevo 1974, 658 str.*

Sarajevska izdavačka kuća »Svjetlost« objavila je obimnu monografiju dra Atifa Purivatre o djelatnosti političke organizacije Muslimana Bosne i Hercegovine od stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca do proglašenja šestojanuarske diktature 1929. godine. Time je zaokružena jedna etapa toga, već duže vrijeme u našoj istoriografiji prisutnog, istoričara koji se posvetio svestranom izučavanju, pretežno, političke prošlosti Muslimana Bosne i Hercegovine između dva rata.

U osam (od ukupno dvanaest ravnomjerno raspoređenih) glava knjige Purivatra je pomno pratio postanak, razvoj i djelatnost stranke kojoj su se priklonili gotovo svi bosansko-hercegovački Muslimani. Monografijom o JMO dat je prvi obol sveobuhvatnijem upoznavanju međuratne političke istorije naroda Bosne i Hercegovine, jer do danas, na žalost, nije publicirano slično djelo o djelatnosti bilo koje druge građanske političke stranke u Bosni i Hercegovini: Narodne radikalne, Hrvatske seljačke stranke, Saveza zemljoradnika. Aktivnost »Jugoslovenske muslimanske organizacije« i ranije je privlačila pozornost publicista, političara i naučnika, ali nitko do A. Purivatre nije dao ni cjelovit, ni kritički prikaz njene djelatnosti. Upravo u tome krije se jedan od odgovora

zašto narodi Bosne i Hercegovine nemaju do dana današnjeg istoriju o sebi samima. Zbog toga pojava te knjige dobiva to više na značenju, jer bi bez nje bilo, tako reći, nemoguće objektivno analizirati društveno-političku stvarnost Bosne i Hercegovine između dva rata, a time ne bismo mogli pretendirati ni na istoriju naroda i narodnosti Jugoslavije do 1941. godine.

To što je osnovno obilježje monografije dominantnost političkog aspekta nije nimalo slučajno. U političkoj praksi pretežnog broja stranaka, od osnivanja Kraljevine SHS, prelamali su se svi ostali vidovi njihove djelatnosti. Iz toga proizlazi da, u biti, nije riječ o osobenosti isključivo bosansko-hercegovačkih Muslimana. Njihov slučaj je samo prilog više tezi da je, i u mnogo širim razmjerama (ne samo balkanskim, ni jugoslovenskim, nego evropskim), politička sfera života apsorbirala ostale — ekonomsku, društvenu i kulturnu — da je bila odlučujuća. Međutim, Purivatra nije dozvolio da podlegne opasnoj zamci, koja se krila u samom istraživačkom postupku: da ostane pri površini, da se zadovolji praćenjem stavova i odluka vođstva. Istini za volju, u centru su istraživačeve pažnje vođstvo stranke i njegove transmisije: Centralni odbor, Radni odbor ili Poslanički klub. Ali, potpunost toga postupka izvedena je do kraja tako što je djelatnost vođstva JMO praćena po vertikali, odozgo prema dolje, i obratno. Autor je, na sebi svojstven način, prevazišao onu jednostranost koja je obilježavala ne baš brojne buržoaske, odnosno nematerijalističke radove predratnog perioda, a odnosili su se na tu problematiku. Uzgred rečeno, Purivatra je u posljednje četiri glave knjige (IX—XII) programске osnove, organiziranost, socijalnu strukturu JMO i nacionalitet Muslimana BiH razmatrao posebno u kontekstu djelatnosti stranke. Izoliran tretman tih kapitalnih problema imao je određene reperkusije na poimanje karaktera i ocjene djelatnosti JMO, u pojedinostima i cjelini, koje su izložene u prvih osam glava.

Od pristupnih do zaključnih napomena na 655 stranica teksta ove knjige izložen je do danas najpotpunije i najcjelovitije jedan izuzetno značajan period političkog života Muslimana Bosne i Hercegovine. Nakon konciznog upoznavanja sa preduslovima formiranja JMO autor neposredno uvodi čitaoca u svojevrsni mehanizam protivrječnog političkog života Kraljevine SHS, odnosno kompliciranih društveno-ekonomskih i, nadasve, političkih odnosa u Bosni i Hercegovini. A. Purivatra je, prateći JMO u svim fazama njene aktivnosti, potpuno uspio da čitaocima pruži obilje podataka o minornosti i težini položaja muslimanskog stanovništva. Polazeći od klasnih pozicija njihovog političkog vođstva i mase koja ga je slijedila, u svoj njenoj punoći osjeća se besperspektivnost izlaza iz pozicije u kojoj su se nalazili jedni i drugi, zbog puta i načina za koje se odlučilo to vođstvo, odnosno podrške koju je pretežan broj Muslimana višekratno pružao vođstvu prilikom brojnih izbora. Tretirajući tu stranku kao jednu od spona mehanizma buržoaske demokratije, autor je pokušao dati pravu dimenziju i mjesto tom vođstvu, toj masi, stranci u cjelini. I pored korišćenja obilja literature kao sigurnog polazišta u nastojanju da otkrije neotkriveno, objasni neobjašnjeno — sve na osnovu temeljito proučene arhivske građe, uz upotrebu ne samo štampe provenijencije JMO ili nekih drugih muslimanskih grupacija, nego i onih koji su bili na istom stajalištu, kao i na suprotnom — pojedina mjesta na prvih četiri stotine stranica knjige trenutno izazivaju dvoumljenje u pogledu iskorištenih citata. Ne upuštajući se u ocjenjivanje i izricanje svojih sudova, nego ostajući pri pretpostavkama prethodnika ili na nivou podataka, pogotovo onih koji su stranačkog porijekla

(iz novina), dobiva se utisak da autor tu i tamo prenebregava nivo ili stepen procesa kao elemenat koji sam po sebi određuje prave valere jedne pojave ili događaja. Možda je u tom pogledu kao tipičan primjer tretman uloge vjerskog faktora u politici JMO. Primjetna je tendencija autora da u datom vremenskom periodu (neposredno nakon rata i u godinama koje slijede) vjerski elemenat ocjenjuje istoiznačno kada govori o sva tri naroda Bosne i Hercegovine (Muslimanima, Srbima i Hrvatima). Nediskutabilna je činjenica o ulozi i uticaju pravoslavlja, katoličanstva i islama na proces konstituiranja nacionalne svijesti Srba, Hrvata i Muslimana. Ono što bi se moglo konstatirati u vezi sa tekstom A. Purivatre jest primjetna tendencija da intenzitet ispoljavanja vjerskih osjećaja kod bosansko-hercegovačkih Muslimana od vremena formiranja Jugoslovenske muslimanske organizacije objasni poticajima izvana, prije svega krajnjom netolerantnošću provladinih ili proradikalskih struja svih nivoa, a najviše onih sa područja Bosne i Hercegovine, poimence dra M. Srškića, dra V. Andrića i ostalih njihovih trabanata. Ne treba niukoliko potcjenjivati nijedan od pobrojanih činilaca, pogotovo zadnje namjere prvaka bosansko-hercegovačkih radikala, ali se ipak ne bi mogla, podvlačim, s obzirom na istorijski trenutak, s jedne strane, izjednačavati uloga vjerskog faktora u srpskoj, hrvatskoj, odnosno ublažavati manipuliranje vođstva JMO s tim faktorom u muslimanskoj sredini, s druge. Ta opaska ne ide ni u kom slučaju za nekim prevaloriziranjem uloge i značaja vjerskog faktora u pomenutim sredinama, nego želi da ukaže na intenzitet i dimenzije te komponente u muslimanskoj sredini kao mediju u kojem je ona (nakon 1918. godine), s obzirom na izvjesnu retardaciju procesa unutar nje, imala nešto istaknutiji značaj. To više što od pravilne ocjene uloge i značaja vjerskog faktora kod muslimanskog stanovništva Bosne i Hercegovine tog vremena ovisi i poimanje suštine djelatnosti JMO, odnosno problema i teškoća sa kojima su se Muslimani sučeljivali u neravnoj borbi sa velikosrpskim hegemonističkim režimom. Ovako, potcrtavanje identičnosti uloge konfesije kod Srba, Hrvata i Muslimana u prvim godinama života Kraljevine SHS i isticanjem defanzivnog karaktera islama u djelatnosti vrhova JMO samo se indirektno prenebregavaju mnogobrojne prepreke koje su Muslimani kao cjelina morali savladati u toku procesa nacionalne identifikacije, odnosno priznanja nacionalnog subjektiviteta. U toj, moglo bi se reći, prvoj fazi borbe muslimansko stanovništvo Bosne i Hercegovine sučeljivalo se sa opštom zaostalošću i potpunom ovisnošću od krajnjeg ishoda tadašnje aktivnosti vođstva JMO, a koje ni jednog trenutka nije moglo svoje uskoklasne interese da identificira sa željama i potrebama naroda kome se nametnulo. Naprotiv, vođeća garnitura muslimanskih političara, predvođena drom M. Spahom, izvanredno je uspješno kombinirala parole za poboljšanje teških društveno-ekonomskih i političkih uvjeta života Muslimana sa pozivom na odbranu islama. A. Purivatra ne jednom negira optužbe bosanskih radikala da su uspjesi JMO ostvareni na toj platformi, ali i ne negira da su agitatori JMO u agitaciji i propagandi prilikom izbora operirali sa vjerskim osjećajima pristaša stranke. S tim u vezi je i druga primjedba. Brojni i detaljni podaci različite provenijencije o društveno-ekonomskom, političkom i kulturnom i vjerskom položaju Muslimana Bosne i Hercegovine, koje navodi A. Purivatra, impresivni su, ne bi bilo pretjerano reći zapanjujući. Bez obzira je li JMO u opoziciji ili u vladama N. Pašića, odnosno V. Vukičevića, očit je neravnoj položaj muslimanskog življa. Šikaniranja, ubistva, paljevine i drugi razni oblici podjarmljivanja svojevrstan su dokaz

i optužba režima hegemonije i neravnopravnosti u Kraljevini SHS. A. Purivatra je, to treba posebno istaći, na brojnim primjerima uvjerljivo pokazao svu onu upornost napora, raznovrsnost i razrađenost metoda i srpskih i hrvatskih krugova usmjerenih na zastrašivanje, egzistencijalno ugrožavanje Muslimana sa jednim jedinim ciljem da se dokaže njihova pripadnost ili srpskoj ili hrvatskoj naciji, odnosno da se zatre sve ono što je upućivalo na njihovu posebnost. Sve je to za vodeće ljude JMO (manje u vrijeme ne dugog participiranja u vlasti) bio i te kakav povod za napade, optužbe, kritike, interpelacije na čine vlasti svih nivoa. Služeći se oprobanim metodama jalovog pseudoparlamentarizma i vodstvo JMO, poput ostalih građanskih stranaka toga vremena, sticalo je značajne poene u pridobijanju ne samo naklonosti i simpatija, nego i stalne, otvorene podrške ogromnog broja Muslimana Bosne i Hercegovine. Više je to nego evidentno prilikom skupštinskih, oblasnih ili opštinskih izbora. JMO je na tim izborima okupila ne samo većinu glasova Muslimana, nego je izlazila kao brojno najjača politička grupacija u Bosni i Hercegovini. Aktivnošću agitatora, lokalnih prvaka ili poslanika u predizbornim akcijama i postizbornoj djelatnosti, najčešće se eksponirajući kao zagovornik ravnopravnosti sa ostalim dijelovima stanovništva, vodstvo i stranka u cjelini poprimali su (kao i u drugim strankama i sredinama) oreol borca za poboljšanje vrlo teškog opšteg stanja mase koja ih je slijedila.

Ostajući u praćenju djelatnosti stranke na nivou eksplikacije, bogato garnirajući tekst navodima prvoga i drugog reda, autor je u prvih osam glava knjige ponekad ostavljao čitaoca u dilemi o pravom karakteru djelatnosti vodstva stranke. To više su ružičasti tonovi bili uočljiviji što je mnoge događaje, koje je pomno pratio, dokumentirao podacima iz glasila, kao što je rečeno, razne provenijencije — i hrvatske i srpske. Nerijetko ostajući na nivou dokumentarnog, prenoseći ocjene iz stranačkog organa *Pravde*, a ne iznoseći svoje sudove i ocjene, ostavio je utisak nedovoljne kritičnosti prema tom vodstvu. Čini se da na to treba ukazati, jer, generalno uzevši, to se ne bi moglo apsolutno tvrditi, tim prije što je Purivatra u ovom dijelu knjige u ocjenama građanskih partija (tu i tamo vodstva JMO) na marksističkim pozicijama. Pogotovo se to sasvim lako i lijepo uvida u devetoj i desetoj glavi knjige. Tu je došla do punog izražaja osobina A. Purivatre kao savremenog historičara koji sa materijalističkih pozicija sudi o prošlom vremenu. Čitanjem teksta tih dviju glava gubi se najveći broj dilema koje se pažljivom čitaocu nameću s vremena na vrijeme u prvih osam glava. Ostaje utisak da se nakon što smo apsolvirali djelatnost stranke u cjelini (do 1920 — str. 5—437) naknadno upoznajemo sa programom stranke, njegovim ostvarenjem u praksi, organizovanošću JMO i oblicima njene aktivnosti (str. 438—513). Bez obzira što »skok« sa hronološkog na problemski metod izlaganja, koji je izveo A. Purivatra, nije ni prvi, ni posljednji u izlaganju slične materije, dozvoljavam sebi slobodu da iz toga primjera izvučem neke zaključke. Po mom skromnom sudu, bar kada je riječ o programu, ne bi se moglo tolerirati njegovo razmatranje na kraju rada. Ako ni zbog čega drugog, onda zbog izbjegavanja izvjesnih nejasnoća ispoljenih u prvom dijelu knjige, posebno o pravom karakteru vodstva JMO. Kad već programu nije dato mjesto u razmatranju djelatnosti stranke u ocjeni njegovog (ne)sprovođenja, onda bi mu mjesto svakako bilo na početku, a ne, kao ovdje, na kraju knjige. Izdvojen tretman socijalne strukture Muslimana i Jugoslovenske muslimanske organizacije nije toliko uočljiv, ali i u ovom slučaju bi bilo bolje da je ta materija došla prije razmatranja djelatnosti stranke. U tom slučaju bi, sav onaj oportunitet vodstva

i njegovo olako napuštanje izvjesnih programskih osnova ili upornost članstva u slijepom podržavanju tog istoga vodstva bili razumljiviji. Izdvojeno razmatranje JMO i nacionalnosti Muslimana smatram da je, i po mjestu, i po načinu, opravdano, jer logično proizlazi iz izložene materije.

Te primjedbe metodološke prirode nemaju pretenzija na bilo kakvu isključivost. Date su iz vlastite projekcije na pitanja i probleme koje je autor iznio u knjizi. Krajnji rezultat bio bi, zacijelo, istovjetan da je autor pristupio obradi problema na drugi način. Jedino bi, pretpostaviti je, bile izbjegnute faktički nepostojeće sumnje u ocjenu karaktera vodstva JMO i, uopšte, mjesta i uloge te stranke u društveno-ekonomskom i političkom životu Kraljevine SHS. Tako bi, mislim, ona mjesta na kojima Purivatra govori o vjerskim osjećajima muslimanskog stanovništva kao o nečemu što nije više u tom vremenu neodvojivo od njihovog života, nego spolja izazvano ili u najmanju ruku nešto s čime se manipulira protiv JMO i njenog vodstva, bila manje nesuglasna sa njegovom tačnom ocjenom da je to vodstvo »poklanjalo dosta pažnje vjerskom osjećanju Muslimana i da je taj momenat [...] bio prilično značajan za okupljanje muslimanskih masa u jednu političku stranku« (443). To pitanje ne treba ni potcjenjivati, ni precjenjivati. I u jednom i u drugom slučaju udaljavali bi se od istorijske istine, a time u krajnjoj liniji, ponavljam, umanjili veličinu i značaj prepreka koje su Muslimani Bosne i Hercegovine morali da riješe u procesu prevladavanja vjerskih natruha na putu do afirmiranja svoje posebnosti i nacionaliteta. U namjeri da pokaže i dokaže taj izuzetno važan proces Purivatra je na trenutke pravio »*contradictio in adjecto*« kao u pasusu na pomenutoj stranici (443) kada je napisao: »Naglašeno isticanje vjerskih prava i zahtjeva u programu JMO u najvećoj mjeri je posljedica želje i nastojanja muslimanske čaršije za obezbjeđenjem uticaja na muslimanske mase i u tom smislu izraz političkog mešetarenja sa vjerskim osjećanjima koja su u to vrijeme bila dominantna.« Mislim da je glavni uzrok primjedbama, koje su više formalnog značaja, taj što se autor svjesno opredijelio za takav metodološki postupak koji je, sa svoje strane, uvjetovao da »nisu uvijek date potpunije ocjene svih događaja i politike« (str. 10). Logična posljedica takvog opredjeljenja bila je da je tek u »posljednje četiri glave i u zaključku na kraju knjige data ocjena cjelokupne politike JMO« (str. 11 — kurz. T. 1.). Zbog karaktera primjedaba u pogledu tretmana vjerskog faktora u djelatnosti JMO, smatram da treba ukazati na konstataciju A. Purivatre da je »jedino 'opštemuslimansko' pitanje iz programa JMO koje je potpunije realizirano bilo zaštita vjerskih prava« i ocjenu da je »religija u konkretnim bosansko-hercegovačkim političkim prilikama i nacionalnim odnosima imala funkciju očuvanja i razvijanja nacionalnog subjektiviteta bosansko-hercegovačkih Muslimana« (str. 450). Dosljednost u metodološkom postupku da se ne daju potpunije ocjene uslovlila je autorov stav prema korišćenju štampe, nezaobilaznog izvora u istraživanju djelatnosti građanskih stranaka uopšte, pa i JMO. Potpunost istraživačkog postupka u praćenju niza, i važnijih i manje važnih, događaja ispoljavala se ne samo u navođenju podataka nego i sudova koji su, zbog njihovog partijskog karaktera, najčešće i partijski intonirani (*Samouprava. Srpska riječ, Tribuna, Hrvatska sloga, Večernja pošta, Dom ili Pravda*).

Primjedbe metodološkog karaktera, ako i imaju tendenciju da tretiranoj problematici dodaju izvjesnu nedovoljno jasno izraženu dimenziju, niukoliko ne utiču na krajnji pozitivan sud o djelu o kojemu je riječ. Jugoslavenska, posebno bosansko-hercegovačka istoriografija dobila je knjigom dra A. Purivatre izvan-

rednu monografiju o Jugoslovenskoj muslimanskoj organizaciji, stranci koja je u društveno-političkom razvitku Muslimana Bosne i Hercegovine odigrala i te kako značajnu ulogu. Zbog obilja građe najrazličitije provenijencije, minuciozne obrade svih iole važnijih pitanja iz njene djelatnosti do 1929. godine, i naročito ocjena prezentiranih u posljednje četiri glave, ta će knjiga predstavljati jedan od nezaobilaznih elemenata još nenapisane istorije naroda Bosne i Hercegovine. A. Purivatra je na naučno ubjedljiv način uspio da čitaocu predoči svu težinu položaja muslimanskih masa u državi stvorenoj 1. decembra 1918. godine koje su bile prinudene da sa ostalim narodima podnose centralistički i hegemonistički režim nametnut od jugoslovenske, a prije svega srpske buržoazije, da kritičkom analizom (ne)realizacije programa JMO demistificira njenu ulogu u procesu društveno-političke emancipacije bosansko-hercegovačkih Muslimana, i prikaže koliki je ogroman jaz bio između programskih osnova stranke i djelatnosti na zadovoljenju egzistencijalnih potreba muslimanskog stanovništva. Konačna ocjena vođstva te »male« partije, koje je kreiralo politiku i davalo osnovno obilježje djelatnosti u cjelini je nediskutabilna. Ono je bilo, zbog sticaja niza okolnosti, politički reprezentant Muslimana Bosne i Hercegovine, ali je što je više moguće ostvarivalo svoje uskoklasne interese na račun svojih brojnih pristaša. Od posebnog je značaja ukazivanje dra Purivatre na karakter »jugoslovenstva« stranke i na sve posljedice lavirajuće politike u tom pogledu. Autor je, to treba istaći, pokazao da je u JMO, kao i u krilu ostalih njenih partnera, odnosno suparničkih stranaka permanentno vođena politika trenutanih interesa, i to onih koje je nametalo vođstvo. Ono najbitnije što je proizašlo iz toga rada jest saznanje da je djelatnost vođstva JMO imala za posljedicu produžavanje opšte, tj. društveno-političke, nacionalne i kulturne zaostalosti, kao i izoliranosti muslimanskog stanovništva Bosne i Hercegovine. Akcentirao bih ovom prilikom nacionalnost Muslimana i faktor njihove izoliranosti. Jer, i pomisao da je JMO okupljajući Muslimane Bosne i Hercegovine izvršila u osnovi izvjesnu pozitivnu ulogu, obezvrijedena je Purivatrinom objektivnom istorijskom analizom, koja »ukazuje na fakat da je JMO, vršeći koncentraciju Muslimana Bosne i Hercegovine na svojoj ideološkoj i akcionoj platformi usporavala klasno emancipovanje i punije angažovanje radnih slojeva te zajednice izvan i protiv ondašnje vladajuće politike« (str. 588). Sve to pokazuje i potvrđuje da su mnoge predrasude i zabluda u pogledu prave uloge JMO u procesu društveno-političkog razvitka Muslimana razobličene čime su, nesumnjivo, stvoreni uslovi da se bolje i lakše spoznaju i najnovije pojave procesa kroz koji su prolazili i prolaze Muslimani Bosne i Hercegovine u zajedništvu sa ostalim narodima, ne samo u našoj užoj domovini, nego i šire u Jugoslaviji.

Tomislav Išek